

ZBIGNIEW SZCZĄSKA (Warszawa)

Sądy przysięgłych w systemie sądownictwa miejskiego Rzeczypospolitej (1791 — 1792)

1. Ustawa rządowa utrzymując sądownictwo stanowe zapowiadała jednak daleko idącą jego reorganizację. I tak dla szlachty utworzyć miano w pierwszej instancji jednolite sądy ziemiańskie, w drugiej trybunały. Sądzić miały również (i to bez względu na przynależność stanową) komisje wielkie: policji, skarbu, wojska, edukacji. Trybunałem stanu sądzącym sprawców przestępstw najgroźniejszych dla państwa i sądem, przed którym realizować się miała odpowiedzialność konstytucyjna ministrów miał być sąd sejmowy. Konstytucja przewidywała również opracowanie kodeksu prawa cywilnego i kryminalnego¹.

Realizując postanowienia konstytucji dotyczące reformy sądownictwa, sejm uchwalił w pierwszej kolejności ustawę o sądzie sejmowym. Zawierała ona nie tylko normy dotyczące organizacji tego sądu i jego kompetencje, ale również szereg przepisów proceduralnych i prawno-materialnych².

W większym jeszcze stopniu niż sądy szlacheckie gruntownej reformie ulec miały sądy miejskie. Pod koniec czerwca 1791 r. sejm uchwalił „Urządzenie wewnętrzne miast wolnych Rzeczypospolitej w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim” i „Ostrzeżenie względem egzekucji pra-

¹ Por. B. Leśnodorski, *Dzieło Sejmu Czteroletniego*, Wrocław 1951, s. 346 i n. s. 352 - 353.

² Volumina Legum (dalej — V L) IX, 243. Autorem ustawy o sądzie sejmowym był Hieronim Stroynowski profesor Szkoły Głównej Wileńskiej. Ustawa ta przejęła wiele idei humanitarnych w zakresie procesu i prawa karnego materialnego (domniemanie niewinności oskarżonego, zasady *nullum crimen sine lege* i *nulla poena sine lege* i inne). Stała się ona pierwowzorem dla projektów opracowywanych przez deputację do ułożenia Kodeksu Stanisława Augusta dotyczących procesu karnego, zwłaszcza *Myśli do prospektu procesu kryminalnego* Józefa Szymanowskiego. Piszę o tym szerzej w pracy *Sąd sejmowy w II połowie XVIII w.*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Warszawa 1973, s. 196 i n. Tam też zawarta jest pełna dokumentacja i zestaw literatury. Por. również, Z. Szcząska, *Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII w.*, CPH t. XX, z. 1, 1968, s. 121 i 122.

wa o miastach". Zapowiedziano wybory deputatów na elekcje wydziałowe dla wybrania plenipotentów na sejm i sędziów do sądów apelacyjnych wydziałowych. Wybory plenipotentów i sędziów wyznaczono na 10 sierpnia 1791 r.³

2. Sądy apelacyjne wydziałowe składać się miały z pięciu sędziów i pięciu zastępców. Rozstrzygać miały sprawy cywilne z apelacji od wyroków sądów miejskich pierwszej instancji, a w pierwszej instancji sądzić sprawy kryminalne, z tym że wyroki śmiertelne lub dożywotniego więzienia zatwierdzać powinien sąd asesorski. Ustalono, iż sądy wydziałowe opracują dla siebie tymczasowe ordynacje dotyczące trybu postępowania, dopóki nie zostaną one zaaprobowane przez asesorię koronną i litewską⁴.

Po wyborach 10 sierpnia 1791 r. ukonstytuowały się nowe władze i sądy miejskie. Opracowana 17 sierpnia 1791 r. przez sąd apelacyjny wydziału warszawskiego ordynacja (pióra Franciszka Barssa, pisarza sądu oraz sędziów Jędrzeja Platha i Stanisława Lubońskiego), zalecana dla innych sądów jako wzorcowa, przewidywała, iż do czasu *nim ordynacja ogólna dla wszystkich sądów — — miast wolnych przez sąd asesorski zadworny koronny przepisana będzie, stosowane będą prawa jakie dotąd w sądach miejskich i asesorii były zachowywane*, w sprawach zaś kryminalnych *mianowicie co do sposobów odvodu i dowodu, oskarżonym właściwego, prawo nowe, pod tytułem sądy sejmowe jako do doskonałego sprawiedliwości wymiaru najdogodniejsze, dla sądu apelacyjnego wzorem będzie*⁵.

3. Po zakończeniu limity, w drugiej połowie września 1791 r. wpłynął do sejmu projekt ustawy „Ordynacja czyli urządzenie procesu dla sądów miejskich i dla asesorii”. Projekt ten został przeczytany na sesjach sejmowych 15 i 19 września.

Autorem projektu był Hugo Kołłątaj; mówił o tym Wybicki na sesji 3 października⁶. Projekt dzielił się na trzy części: o sądach miejskich,

³ VL IX, s. 291, 297.

⁴ Ibidem. Por. też *Uniwersał króla w Straży w sprawie elekcji miejskich z dnia 5 lipca. 1791* (*Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, opr. J. Woliński, J. Michalski, E. Rostworowski, t. IV, s. 321).

⁵ Art. 15 ordynacji sądu apelacyjnego warszawskiego z 17 sierpnia 1791 r. (Ordynacja sądu apelacyjnego wydziału miast wolnych Księstwa Mazowieckiego..., Warszawa 1791, b.p.). O tym, że ordynacja ta była wzorem zalecanym dla innych sądów apelacyjnych świadczy list prezesa sądu apelacyjnego lubelskiego Piotra Czerskiego do Hugona Kołłątaja (*Materiały do dziejów...* t. V, s. 189). Por. też *Raport sądowniczy od miasta apelacyjnego Kowna z przyłączeniem ordynacji* (Akta Straży, AGAD tzw. Metryka Litewska VII (dalej — ML) 164, k. 70 - 71 i załączony druk ordynacji z 23 sierpnia 1791 r., ML VII, 170, 122).

⁶ Projekt ten jest przedrukowany w *Materiałach do dziejów...*, t. V, s. 241. Tam też informacja o autorstwie Kołłątaja i współautorstwie posła warszawskiego Walentego Sobolewskiego. Por. też W. Smoleński, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*. Kraków 1896, s. 124.

o sędziach, postępowanie prawne. Podobnie jak ustawa o sądzie sejmowym zawierał projekt księdza podkanclerzego nie tylko przepisy dotyczące organizacji sądów miejskich, ale i procesu przed tymi sądami. Ustawy nie uchwalono jednak bez oporu. Po długich dyskusjach i odesłaniu projektu do komisji konstytucyjnej, na wniosek Kazimierza Nestora Sapiehy, marszałka konfederacji litewskiej, uchwalono 3 października tylko dwie pierwsze jego części⁷.

Litwini obawiali się, aby przyjęcie wspólnej z Koroną procedury dla sądów miejskich nie uszczupliło ich odrębności prawnych. Powołując się na utworzenie dwu oddzielnych deputacji do ułożenia projektu kodeksu praw uzyskali, iż opracowanie przepisów dotyczących procesu przed sądami miejskimi zawieszono do czasu przygotowania kodeksu Stanisława Augusta. Do tego czasu obowiązywać miały tymczasowe ordynacje, których ułożenie powierzono kanclerzom stojącym na czele asesorii koronnej i litewskiej wraz z asesorami⁸.

Na mocy tej uchwały asesoria koronna opracowała ordynację sądową, której podstawą była trzecia część projektu nieprzyjęta przez sejm⁹. Wydrukowano jednak tylko pierwszą część tej ordynacji, wstrzymując się z ogłoszeniem drugiej dotyczącej przede wszystkim opłat sądowych i organizacji kancelarii sądów miejskich, do czasu obmyślenia przez sejm funduszków dla sędziów i kancelarii¹⁰.

⁷ „Urządzenie sądów miejskich i asesorii”, VL IX, 301. Dyskusja nad projektem — rękopiśmienny diariusz Sejmu Czteroletniego, AGAD, Archiwum Sejmu Czteroletniego 22, k. 156 - 158 od. (sesja 112 30 września 1791 r.).

⁸ „Zalecenie sądom naszym zadwornym asesorskim obojga narodów”, VL IX, 301. Opracowane przez deputację do ułożenia Kodeksu Stanisława Augusta projekty prawa o sądach ziemiańskich i trybunałach pióra Józefa Januszewicza (patrz *Kodeks Stanisława Augusta*. Zbiór dokumentów, wyd. S. Borowski, Warszawa 1938, s. 262 - 273 i 286 - 294) uchwalone z licznymi poprawkami przez sejm w styczniu 1792 r. (VL IX, 370 - 375 i 381 - 394) nie zawierały, tak jak projekty prawa o sądach sejmowych i ordynacji sądów miejskich i asesorii, przepisów dotyczących procesu. Do czasu ukończenia prac nad Kodeksem Stanisława Augusta, który miał przepisać procedurę dla wszystkich sądów, obowiązywały uchwalone razem z ustawami o sądach ziemiańskich i trybunałach tymczasowe deklaracje. Utrzymywały one w mocy, z pewnymi zmianami *dawne prawa jakimi dotąd sądy ziemskie i grodzkie sądziły się* („Deklaracja o sądach ziemiańskich w Koronie”, VL IX, 376) lub jeśli chodzi o trybunał litewski. *aby onże odprawiał się, stosownie do prawideł nowej ustawy, stosownie do Statutu W. Ks. Litewskiego* — —, *dopóki kodeks spraw cywilnych i kryminalnych* — — *wydany nie zostanie* (VL IX, 415).

⁹ Urządzenie sądów miejskich i asesorii tudzież ordynacja dla sądów miejskich, apelacyjnych wydziałowych i asesorskich koronnych z mocy prawa przez sąd asesorii koronnej ułożona, część pierwsza, druk b.m. i d., s. 163, wyd. po 1 grudnia 1791 r.

¹⁰ Nota prezesa asesorii koronnej podkanclerzego Hugona Kołłątaja do króla w Straży z 23 grudnia 1791 r. odczytana na sesji Straży w dniu 8 stycznia 1792 r. (Akta Straży, protokół potoczny, ML VII, 164, k. 128 - 129 i aneksy, ML VII, 171, k. 239 - 240).

Opracowana przez asesorię ordynacja, opierając się w znacznym stopniu na części trzeciej projektu organizacji sądów miejskich, jeszcze konsekwentniej wyodrębniła proces karny od cywilnego. Jeśli idzie o postępowanie przed sądem wydziałowym jako sądem karnym pierwszej instancji, różnice między projektem a tymczasową ordynacją były minimalne. Zarówno projekt ustawy, jak i ordynacja wprowadzają, celem orzekania o winie oskarżonego, ławę przysięgłych.

4. Instytucja sądów przysięgłych ukształtowana w Anglii, została przyjęta we Francji w wyniku zwycięstwa wielkiej rewolucji burżuazyjnej. W XIX w. sądy te rozpowszechniły się w większości krajów europejskich¹¹. W Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim próbowano

¹¹ O angielskich sądach przysięgłych w XVI - XVIII w. patrz, W. Holdsworth *A history of English Law*, London 1938, III, 611 - 615, IX, 130, 178, 181, 224 - 225, 229, X, 583, 603.

W sprawach karnych o znacznym ciężarze gatunkowym wszczęcie postępowania uzależnione było od orzeczenia Grand Jury (Wielkiej Ławy Przysięgłych) złożonej z 23 osób. Ława po wysłuchaniu oskarżyciela i zapoznaniu się z dowodami obciążającymi decydowała większością co najmniej 12 głosów czy oskarżeniu można nadać dalszy bieg. Po pozytywnym orzeczeniu oskarżenie rozpoznawał sąd złożony z sędziego zawodowego i Petty Jury (Małej Ławy) składającej się z 12 osób. Po przeprowadzeniu postępowania dowodowego przysięgli udawali się na naradę, a następnie wydawali werdykt, w którym uznawali winę lub niewinność oskarżonego. Werdykt o winie zapadał jednomyślnie. Po werdykcie uznającym winę sędzia wymierzał przewidzianą prawem karę. Sądy przysięgłych orzekały również w sprawach cywilnych większej wagi.

W XVIII w. wprowadzenie sądów przysięgłych było jednym z postulatów myślicieli epoki oświecenia i twórców humanitarnej szkoły prawa karnego. O przysięgłych pisał z entuzjazmem C. Beccaria, *O przestępstwach i karach*, przekł. E. Rappaporta, Warszawa 1959, s. 94 i 95. O wpływie czynnika społecznego na wymiar sprawiedliwości w wieku XVIII - XX patrz B. Leśnodorski, *Czynnik społeczny w sądach na przestrzeni dwu stuleci (XVIII - XX)*, „Państwo i Prawo”. 1966, z. 3.

W rewolucyjnej Francji, pod wpływem tych idei, wzorując się na rozwiązaniach angielskich, wprowadzono sądy przysięgłych, z pewnymi jednak modyfikacjami. 30 kwietnia 1790 r., po długich dyskusjach, zapadła decyzja w Zgromadzeniu Narodowym o powołaniu sądów przysięgłych w sprawach karnych (M. Rousset, *Histoire de la Justice*, Paris 1968, s. 55). W drugiej połowie 1791 r. przeprowadzono ostatecznie reformę procedury karnej powołując m. in. sądy przysięgłych *Décret concernant la police de sûreté, la justice criminelle et l'établissement des jurés* z 16 - 29 września 1791 r. i *Décret en forme d'instruction pour la procédure criminelle* z 29 września — 21 października tegoż roku, J. B. Duvergier, *Collection complète des lois, de 1788 à 1824*, Paris 1824, t. III, s. 331 - 348 i 478 - 515). Na wzór angielski wprowadzono 2 ławy: oskarżającą z 8 przysięgłych i orzekającą złożoną z 12 członków. O winie decydowała ława orzekająca większością głosów 10 na 12. O karze orzekał złożony z 3 sędziów trybunał. Ławy przysięgłych organizowano przy trybunałach karnych departamentowych. Dopiero za Napoleona w 1808 r. zrezygnowano z ławy oskarżającej, która we francuskich stosunkach nie zdała egzaminu (Por. J. Godechot, *Les Institutions de la France sous la Révolution et l'Empire*, Paris 1951, s. 316 i n, s. 414, 521 i n).

wprowadzić instytucję sądów przysięgłych, w Księstwie nawiązując do rozwiązań francuskich, w Królestwie — angielskich¹².

Zarówno projekt ustawy o sądach miejskich, jak i ordynacja przewidują powołanie tylko ławy orzekającej. Według projektu wyznaczonych być miało przez sąd dwunastu sędziów „poprzysiężnych” spośród obywateli osiadłych w wydziale, *tej kondycji i profesji, w miarę możliwości, jakiej jest obwiniony*. Jeśli obwinionym był cudzoziemiec, miał mieć pięciu sędziów cudzoziemców a siedmiu obywateli polskich¹³. Ordynacja przewidywała udział w postępowaniu karnym przed sądem wydziałowym jedenastu „przysiężnych”, o ile możliwości tej samej kondycji co obwiniony (cudzoziemca miało sędzić pięciu przysięgłych obco-krajowców i sześciu Polaków)¹⁴.

Obwiniony miał prawo dwukrotnie odrzucać niektórych lub wszystkich przysięgłych, za pierwszym razem bez podania powodów, za drugim tylko w przypadku zaistnienia określonych przez prawo przyczyn. Trzeci raz oskarżony nie mógł już domagać się wyłączenia przysięgłych¹⁵. Po przyjęciu przez oskarżonego wyznaczonych przez sąd przysięgłych składać oni mieli przysięgę, w której zobowiązywali się do pilnego słuchania sprawy i zgodnego z dowodami uznania winy lub niewinności oskarżonego.

Po odczytaniu przez prokuratora fiskalnego działającego samodzielnie bądź razem z donoszącym oskarżenia, jeśli obwiniony chciał pozwać pozwem rekonwencyjnym delatora dla szukania na nim kar wzajemnych (talicnu), odczytywał skargę wzajemną adwokat wydziałowy, choćby oskarżony miał okrońcę. Przysiężni zasiadać mieli na czas procesu w izbie sądowej naprzeciw sądu wydziałowego (minimalny komplet sądu wynosił trzech sędziów wydziałowych lub zastępców).

Po rozstrzygnięciu przez sąd ekscpepcji i przedstawieniu ewentualnych dowodów rzeczowych, udzielano głosu obwinionemu, który miał odpowiedzieć, czy przyznaje się do winy i co ma na swą obronę. Następnie sąd zarządzał inkwizycję. Odbywała się ona bez udziału oskarżonego i publiczności przed najmniej trzema sędziami apelacyjnymi i wszystkimi przysiężnymi z udziałem adwokata wydziałowego i prokuratora fiskalnego. Po przeprowadzeniu inkwizycji, publicznie odczytywano jej

¹² Por. W. Daszkiewicz, *Próby reform procesu karnego w Królestwie Polskim*, CPH, t. VIII, z. 1, 1956, s. 211 - 213 i tenże, *Projekt procedury dla przysięgłych z 1819 r.*, CPH, t. X, z. 1, 1958, s. 125 - 152.

¹³ *Materiały do dziejów...*, t. V, s. 271.

¹⁴ Urządzenie — — — także ordynacja dla sądów miejskich — —, s. 147.

¹⁵ Projekt wniesiony do sejmu nie znał tych ograniczeń. Ordynacja natomiast przewidywała, że za drugim razem obwiniony może domagać się wyłączenia przysięgłych tylko w razie: 1) pokrewieństwa lub wzajemnych interesów z obwiniającym, 2) nienawiści lub procesu sądowego z obwinionym, 3) zarzutu współnictwa (Urządzenie — — — także ordynacja dla sądów miejskich — —, s. 148).

wyniki (bez wymieniania jednak nazwisk świadków). Oskarżony lub adwokat wydziałowy mógł zażądać konfrontacji świadków lub ponownego ich przesłuchania w obecności obwinionego. Po zakończeniu inkwizycji i przemówieniach stron (prokuratora fiskalnego, adwokata wydziałowego, obwiniającego i jeśli występował — obrońcy obwinionego), sąd udzielał głosu oskarżonemu.

Po zamknięciu postępowania, przysiężni mieli się udać na naradę do osobnego pomieszczenia i tam *dopóty sami zamknięci zostaną, dopóki nie udecydują między sobą jednomyślnie, lub większością głosów czyli obwiniony jest winny, lub niewinny*¹⁶ Po opuszczeniu sali narad, przysięgli kolejno mieli wyrzec, trzymając rękę na piersiach, czy oskarżony winny jest popełnienia zarzucanego mu czynu czy nie. Werdykt przysięgłych pisarz sądu wydziałowego wpisywał w protokół.

W razie uznania niewinności oskarżonego, sąd natychmiast miał go uwolnić. Jeśli przeciwko delatorowi wytoczono powództwo rekonwencyjne, sąd skazać go powinien na karę przewidzianą przez prawo. W razie uznania winy oskarżonego, sąd apelacyjny (bez udziału przysięgłych) skazywał go na karę określoną przepisami prawa. Od wyroku sądu apelacyjnego wydziałowego nie przysługiwał środek odwoławczy. Jeśli jednak wymierzona została kara śmierci lub więzienia dłuższego niż trzy lata, sąd wydziałowy przesłać miał swój dekret wraz ze wszystkimi dowodami i pismami przeciwko obwinionemu do sądu asesorskiego. Adwokat wydziałowy przesłać miał obrony i dowody świadczące na korzyść skazanego do adwokata generalnego przy sądzie asesorskim. Sąd asesorski mógł aprobować wyrok sądu wydziałowego lub go zmienić.

Omówiony projekt wprowadzenia w sądach miejskich ławy przysięgłych w sprawach karnych, nie wszedł jednak według wszelkiego prawdopodobieństwa w życie. Mimo ogłoszenia pierwszej części ordynacji sądów miejskich i asesorii w Koronie w grudniu 1791 r. nieokreślenie przez sejm funduszków dla sądów i kancelarii sądowych odwlekło ostatecznie realizację tej reformy. Sejm dopiero w maju 1792 r. podjął uchwałę o funduszach dla sądów miejskich¹⁷.

Projekt ten wskazuje jednak na tendencje zmierzające do wprowadzenia do sądów miejskich obok czynnika fachowego i zawodowego — czynnika społecznego, w nawiązaniu do wzorów angielskich, przyjętych równocześnie przez rewolucyjną Francję.

W zreformowanym wcześniej sądzie sejmowym czynnik fachowy reprezentowali referendarze, służący radą laikom, niefachowcom, którymi byli losowani na sędziów senatorowie i posłowie. Z tym jednak, że w

¹⁶ Ibidem, s. 154. Ponieważ werdykt mógł zapaść większością głosów, aby uniknąć kłopotów mogących wyniknąć w razie rozstrzelenia się głosów po połowie, w ordynacji liczbę przysięgłych ustalono na 11, a nie na 12 jak w projekcie.

¹⁷ „Wyznaczenie pensji dla sądów asesorii obojga narodów”, VL IX 415.

sądzie sejmowym o winie i karze decydowali sędziowie, a referendarze mieli tylko głos doradczy¹⁸.

Interesujące jest, że wbrew wzorom angielskim przewidywano powołanie jednej tylko ławy — orzekającej. Być może miały na to wpływ toczone we francuskim Zgromadzeniu Narodowym dyskusje na temat wprowadzenia sądów przysięgłych (jedna czy dwie ławy, w sprawach karnych czy też i cywilnych)¹⁹. Ostatecznie we Francji wprowadzony został zmodyfikowany nieco angielski model sądów przysięgłych, tylko w sprawach karnych, jednak z ławą oskarżającą i orzekającą²⁰. Podobnie jak i we Francji ława przysięgłych w sądach apelacyjnych wydawać miała werdykt większością głosów. W tym kierunku iść miały zmiany w procesie karnym w sądach miejskich w Koronie. A jakie rozwiązania obowiązywać miały w Wielkim Księstwie Litewskim?

Ordynacja sądów miejskich i asesorii Wielkiego Księstwa Litewskiego ogłoszona została dopiero w maju 1792 r.²¹. Nie przewidywała powoływania w sprawach karnych sądzonych przez sądy apelacyjne wydziałów sędziów przysięgłych. O winie i karze decydować miał sąd wydziałowy wyłącznie w składzie zawodowym. Możliwe były trzy rozstrzygnięcia, odmiennie niż w Koronie: winien, nie winien, winy nie dowiedziono²². Odmiennie regulował projekt litewski wiele innych jeszcze kwestii proceduralnych, nawiązując w swej treści do Statutu Litewskiego.

Tak więc prowincja litewska, podobnie jak podczas omawiania Zbioru Praw Andrzeja Zamoyskiego w 1780 r. czy przy okazji dyskusji nad powołaniem deputacji do ułożenia Kodeksu Stanisława Augusta w czerwcu 1791 r., wystąpiła przeciwko nowatorskim pomysłom, okazując niechęć silne przywiązanie do swego Statutu²³.

¹⁸ Z. Szcząska, *Sąd sejmowy...*, s. 118, 122.

¹⁹ Patrz M. Rousselet, o. c., s. 55.

²⁰ Por. przyp. 11.

²¹ 24 maja 1792 r. w Straży czytany był raport asesorii litewskiej z doniesieniem o „zafundowaniu jurysdykcji” i ułożeniu 10 maja ordynacji dla sądów miejskich i asesorii Wielkiego Księstwa Litewskiego (Akta Straży, protokół potoczny ML VII 164, k. 297 i aneksy ML VII 172, k. 341). Tekst ordynacji wydrukowano współcześnie: Ordynacja dla sądów miejskich — — już to pierwszej instancji, już to wydziałowych apelacyjnych — — i dla sądów najwyższej instancji asesorii W. Ks. Litewskiego ułożona, część pierwsza, Wilno 1792, s. 288.

²² Ibidem, s. 252.

²³ Por. na ten temat J. Bardach, *Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego — pomniki prawa doby odrodzenia*, „Kwart. Hist.”, z. 4, 1974, s. 776 - 777.

